

ERDÉLYI JÁNOS IRODALOMSZEMLÉLETE.

(Második, bef. közlemény.)

IV. Módszer és műfaj.

1. Az idealizmus filozófiájának ismerete arra utalta Erdélyit, hogy gondolkodjék a történeti tényekkel való szembenézés elvi feltételein is. Számára nem volt magától értetődő a módszer kérdése sem; filozófiai elmélyedésre hajlamos egyénisége, nagyjából racionalisztikus alkata, önismeretre törekvő magatartása vitássá tette az irodalomtörténetnek és a kritikának magyar földön gyakorlatilag adott, elméletileg alig tudatosított módszertani kérdéseit. Mindenesetre érdekes jelenség ez: egy «filozofiátlan» fajta gyermeke részese, kortársa, sőt «munkatársa» egy filozofiantes, érzelmi alapokon nyugvó nemzeti klasszikus irodalomnak — s ugyanakkor tudományának elvi alapjait és módszerét kutatja a megszállottak kitartásával és érzékenységével.

Hegel irányította ezen az úton, s a filozófiai idealizmus élménye olyan elvi megállapításokhoz vezette, amelyeknek korszerűsége és hatása csak a XX. század szellemtörténeti irányában bontakozott ki a maga teljességében. S hogy ez nem átfutó kaland volt Erdélyi szellemi fejlődésében, mutatja az e fajta problémák állandó vizsgálata, mint: filozófiai magatartás; fejlődés-gondolat, tények mögött meghuzódó szellemiség, szintetikus szemlélet szükségessége.

Gyakran állítja szembe egymással a kritika és a «műbölcsészet» fogalmát és a módszerben kifejezésre jutó különbségüket. A kritika nem képes kielégíteni a művészet igényeit, nem tud az ihletés nyomába lépni, mert nem a fejlődés szerint vizsgálja a tényeket. Tehát a kritikán túl kell emelkedni s nem bírálónak, hanem műbölcsésznek kell lenni: ez a méltó magatartás.¹ Milyen módszerbeli következményekkel jár ez a filozófiai álláspont? «El kell magunkat szoktatni ama felfogási módtól, melyet eddigelé rendszerintinek mondhatunk, hogy a szellem életét folyamosság helyett afféle bezárolt, bevégezett időszakok után mérjük; egyik szakot a másikon kívül, sőt a másikkal szembe állítsuk.» Ezért tiltakozik a korszakokat

¹ Petőfi Sándor, 1854 (*Pályák és pálmák*, 343—344. 1.); *Pályák és pálmák*, u. o. 1., 3. l.

«becsomózó» Toldy ellen, meg a Herder-Kölcsey-féle fejlődési elv ellen, amely az emberiség három «korához» az eposz, a líra és a dráma fejlődését fűzi. «Én tehát elutasítok magamtól minden afféle gondolkodási módot, mely az egymás után következők rendit szabogatja; a költészet fajait különválasztva méltányolja: egyiket egyik, másikat másik idő számára kiköti, lefoglalja, ... holott minden irodalmi bevégezettnek látszó korszak, melyet meg tudunk különböztetni, csak az előbbieket gyümölcse s az utóbbiak magva.»¹

A fejlődésgondolat egyenes következménye a szintetikus látásmód. Aki a fejlődést nem szétszaggatva, korszakokba merevítve szemléli, annak el kell jutnia a szintézis követeléséig: «Irodalmunk többé, annyi mód és irány után, ne részenként fogassék fel, hanem a részeknek az egészhez való viszonyításával is.»² A szintézis képes csak összekötni a fejlődés lépéseit, irányait, mint ugyanegy szellem nyilatkozásait. Aki ezen elv szerint nézi irodalmunk fejlődését, eljut annak belátásáig, hogy a magyar költészet nem egy-két poeta műve, hanem valamennyi, aki valami újjal, észrevehető adalékkal járul az egésznek fejlődéséhez. Ezért nem lehet azt követelni, hogy a magyar költészet pusztán népi vagy úri elemből álljon elő...³ A népiség sem «hullott levél» ezen szempont szerint,⁴ s bármilyen iránynak kiteledése vagy szántsándékos elhagyása irodalmunk fejlődésének történetéből — akár népi vagy klaszszikai elv szerinti az az irány, akár hazai vagy idegen ízlés után keletkezett — «hiányt éreztetne velünk s bosszuságot gerjesztve bennünk éppen azért, mert *organikus egészen* óhajtjuk tekinteni a költői életet: melyet — nyomatékkal mondom — sohasé bízott egy elmére a szellem, hanem valamennyire.»⁵

Hegelt követő filozófiai álláspontjának másik eredménye az eszme jelentőségének hangoztatása s az eszmén keresztül a történetiség lényegének kutatása. Nem egyszer hangsúlyozza az eszme középponti helyét,⁶ számára az eszme: cél. «Mikép minden sugár a naphoz viszen, úgy minden eszmélkedés az eszmére viszonylik.» Mivel az eszmék a szellem fejlődése során tapinthatók ki legvalóságosabban, a történeti folyamatokban vehetni észre jelenlétüket. Néhány elvi megállapítása világosan mutat rá erre az összefüggésre: «Azt hiszem, hogy a szellemi életet jól, derekasan lehetetlen másképp, mint történeti

¹ Egy századnegyed... (Kisebb prózái, II. 7. l.), Petőfi Sándor (Pályák és pálmák, 344. l.).

² Egy századnegyed... 8. l.

³ Petőfi Sándor, 344. l.

⁴ Egy századnegyed... 10. l.

⁵ U. o. 8—9. l.

⁶ Magyar közmondások könyve, 1851. 441. l.; Vörösmarty Mihály (Pályák és pálmák, 147. l.).

szál gyanánt felfogni és felfogatni.»¹ Vagy az irodalomtörténetre vonatkoztatva, még tömörebben és fogalmilag is tisztán kifejezve: «Az irodalom nem is fogható föl máskép, mint történetben, mely maga is fejlődés.»² Természetesen szembe kellett néznie ennek a történetiségnek a lényegével is. Először az a kérdés vetődik fel, hogy az alkotó elemek, vagyis a történeti tények milyen eredetűek? Szellemtörténeti álláspontjához híven a tényeket is átszellemíti, tényértékükön túlmenően már pusztán keltekezésükben is eszmei fogantatást lát: a történet nemcsak tények halmaza, sőt inkább maguk a tények is akarat, elhatározás, meggyőződés eredményei. «E szerint ami nálunk az idő folytán tényné vált, az egyszersmind visszamutat a lélekre, a meggyőzések mibenlétére.»³ Érdekesen igazolja ezt a tételt a civilizáció fogalmának meghatározásában is. Azt mondja, a civilizáció legegyszerűbb értelmezése ez volna: tények ténye. De egyben tiltakozik a tény materiális felfogásának lehetősége ellen: nem pusztán konkrét tényről van itt szó, hanem eszmék és szellem útján keletkezett tényről. Ez a meghatározás rögtön természetesnek tűnik fel, ha meggondoljuk, hogy a történetiség nem az esetlegességben, hanem az eszmék fejlődési menetében nyilvánul meg.⁴

Midőn elveit a történetírás feladataival kapcsolatban is leszögezi, természetesen átviszi ide is az eszméről és a szellemtől alkotott meggyőzéseit. Úgy látja, hogy eddig a királyok vagy vezérek harcait beszélték el a történetíró; «ma pedig az által nyer a történetírás legmélyebb pillantást az elhunyt nemzetek életébe, hogy a szellem termékeit mutatja fel az olvasó világ bírálatainak.»⁵ Nem évszámok és a közöttük elsorolt harcok ismertetnek meg egy nép történetével — hiszen ezek az emlékezet «elfelejtendő tárgyai» — hanem szellemi magatartásuk, nevezetesen irodalmuk ismerete vezet el igaz megismerésükhöz. Nem kell bővebben fejtegetnünk, hogy itt ismét a XIX. század első felének az a szemlélete jelentkezik, amely az irodalmat az élet középponti szervévé avatja: Erdélyi is a külső adatokkal szemben az irodalomban látja kiteljesedni az eszmét. Midőn a hazai filozofia fejlődését szeretné megírni s arról panaszkodik, hogy nem jutottunk még el az önismeret határpontjáig, újra eszébe jut a történetírásnak nagyon is a tényekhez vagy intézményekhez ragaszkodó szemlélete. «Nem találtam még fel azt a lényegyet, vagy inkább ősalapot, mely középpontja fogott volna lenni az én bölcsészeti-történelmi dolgozatomnak...; kerestem én azt a

¹ Arany János (*Pályák és pálmák*, 356. l.).

² *Pályák és pálmák*, 3. l.

³ *A hazai bölcsészeti jelene*, 170. l.

⁴ *Naplójegyzetek* (1850). Fővárosi Lapok, 1871. 728. l.

⁵ *Kisfaludy Károly* (*Pályák és pálmák*, 109. l.)

szemet, melyen a magyarság szellemébe láthassak s nem találtam. Ki-ki megérthet, hogy az én tekintetem s vágyódásom *belső történet* után sóvárog, melyhez az irodalom ismerete ad vezérvilágot». ¹ Ezekhez a szavakhoz — amelyek örökké a magyar lelket vizsgáló egyéniségének mélyéből fakadtak — nem kell magyarázat: csak jegyezzük meg, hogy mennyire kora előtt járt ebben a követelésében is, késő utódok számára megjelölve a nagy feladatot: a magyarság lényegének megvizsgálását. Célkitűzését itt is kötelezően színezi és szűkíti korának az irodalomról vallott rajongó meggyőződése.

2. Ha elveinek és módszerre vonatkozó követeléseinek *gyakorlati* megvalósítását kérjük számon Erdélyitől, nem kapunk kielégítő feleletet. Elvi megállapításokban ugyan nincs hiány, a hegeli terminologia valóságos «modern» igt ad elemzéseinek, de ha a kifejezések valóságtartalmát vizsgáljuk, a kétségtelenül szép jelszók mögött nagyon gyakran nem találunk rá a megígért alkalmazásra, homok módjára kipereg ujjaink közül az elmélettől hitelesnek fémjelzett anyag. Vegyünk egy jellemző példát. Midőn Kisfaludy Károly jelentőségét óhajtja megvilágítani, ² néhány szóban olyan tömören foglalja össze az előbb már ismertetett elvi követeléseket, hogy megvalósulásukat illetően nem merül fel kétségünk, s örömmel várjuk a tények egyedül hiteles szellemi magyarázatát. Miután röviden rámutat Kisfaludynak és olvasóinak viszonyára s néhány utalást ad az író és közönsége izlésbeli közösségére vonatkozóan, sietve elfordul e «külső körülmények»-től s «philosophiai adatokat» keres Kisfaludy Károly műveiben «szellemi történetünk ismeretéhez», hogy ezen az úton szépirodalmunk «öntudatához» kapjon felvilágosítást. A szavak valóban súlyosak és igényesek, mestere nyomán már valami közelebbről meg nem határozott irodalmi tudatot is emleget: de mi az elmélet gyakorlati aranyfedezete? Jóformán semmi. Leíró módon ismerteti Kisfaludy költészetét, majd színműveinek tartalmát adja. Ilyen módon «szellemi történetünk ismerete» nem valósul meg, s az elhallgatott «filozófiai» adatok irodalmi tudatunk fejlődését nem világíthatják meg.

Ez az 1846-ban írt tanulmánya természetesen nem tanúskodhatik olyan gondolati elmélyedésről, amely az ötvenes és hatvanas években vált tulajdonává, elmélet és gyakorlat elszakadását, illetőleg össze nem illését azonban a leghatározottabban szemlélteti. A szellemtörténeti módszer követeléseit sehol nem foglalja össze ilyen teljesen, s az elvi tudatosítás nyomán sehol sem jelentkezik jobban a megvalósítás csődje, igazolva a nagy fény mögötti nagy árnyék törvényét.

¹ *A hazai bölcsészet jelene*, 170. l.

² *Pályák és pálmák* c. kötetben. Idézetünk a 111. l.-ről való.

Két legnagyobb és legértékesebb tanulmányában, az *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* és a *Pályák és pálmák* címűben, az ellentétek élessége már csökkent. Egyrészt az elvek fiatalos túlzását mérsékelte a nagyobb tanultság és felelős meggondoltság, másrészt a megvalósításba sikerült átmentenie az elmélet néhány követelését. Elsősorban a fejlődés gondolatát igyekezett szem előtt tartani: mivel nagyobb időt ölelt fel fejtegetése, ábrázolásában is ki tudott bontakozni, először mutatva példát a fejlődés elvének gyakorlati alkalmazására. A szintézisre vonatkozó követelése is, bár nem olyan sikerrel, mint a fejlődés gondolatáé, részben valósággá vált: a részeket nemcsak önmagukban, hanem az egészhez való viszonyukban is igyekezett szemléltetni s a részleteken tülemkelvedve, a tárgyalt korszak egészét kívánta bemutatni.

Azonban elveit még ezekben az összefoglaló tanulmányaiban sem valósíthatta meg teljesen. Az irodalomtörténeti ábrázolás korszerű formái őt is kötelezték, s a hegeli élmény nem mentette fel bizonyos konvenciók használatától. Ilyen volt elsősorban a fejlődésbe csak vékony szálakkal beilleszthető, nem egyszer önálló életet élő költő-portré, amely inkább lélekismereti, mint lélektani eszközökkel készült s Goethe önéletrajza óta hagyományossá vált, kritikában és irodalomtörténetben egyaránt. Ezzel együtt járt a költői művek esztétikai jellegű elemzése, amely épen az eszmetörténet hegeli elvének érvényesülését akadályozta meg, amennyiben elvonta a költői művet a magasabb összefüggések vonalából s letelepítette a körülhatárolt tartalmi és formai elemzés önálló, de szűk parcelláira. Hogy ez az esztétikai-poétikai izű analízis — egyike a kor legkötelezőbb konvencióinak — mennyire útjában állt szellemtörténeti szempontjainak alkalmazásában, bizonyítja a *Századnegyednek* drámáról szóló részlete. Itt a fejlődésből eredő, önlevő történeti szempontok helyett a korabeli divatos poétikai-esztétikai kérdés (színi hatás-költői hatás) szemszögéből tekinti át drámáinkat.

A hegeli dialektika természetesen önkényes megállapításokra is kellett, hogy vezesse: a fejlődés történeti gondolata ilyenkor kénytelen volt tudomásul venni a dialektika irányítását. Jellemző példa erre a Vajda Péter szembeállítása Eötvössel. «Költészet után már, minő a Vajda Péteré volt, olyannak kell következni, mely attól eltérő, ne mondjam, hogy teljesen ellentétes lett legyen.» Mi jöhet a természet «fölszínes, alig megelékesített nézlése» után? A dialektika szerint természetesen «embervilági mű», a *Karthausi* és Eötvös következik¹...

De nem Erdélyi a hibás az elmélet és gyakorlat össze nem illésében: Hegel filozófiáját nem lehet teljesen alkal-

¹ *Egy századnegyed*... 16. l.

mazni a történettudományok terén. Nemcsak a magyar Erdélyi, de a Hegelhez kétségtelenül közelebb álló, a német művelődési hagyományokat közvetlenül átélő német irodalomtörténetírók és kritikusok sem vihették át hiány nélkül mesterük filozófiájának tanulságait szaktudományukba. Az Ermatinger-féle kiadványban Schultz Ferenc teszi ezt a megállapítást, midőn az irodalomtörténeti módszerek németországi fejlődését tekinti át: «Für die Literaturgeschichte kommt ein ‚reines‘ Hegelianertum kaum in Betracht.» S amit az Erdélyitől is ismert és gyakran idézett Rosenkranz Károlyra, a Hegelt követő legjelentékenyebb irodalomtörténészre mond, ráillik Erdélyire is: «Nicht im starren Festhalten gewisser Grundpositionen, sondern im Funktionellen und Terminologischen, im Gebärdeten und Geatmeten, im Indirekten besteht hier, wie bei ähnlichen Vorgängen in der Geistesgeschichte, der Zusammenhang mit Hegel.» Ugyanennek a gondolatnak a kortárs Karl Lachmann már 1829-ben jellemzően — bár természetesen polemikus élel — kifejezést adott Rosenkranz-cal szemben: a tehetséges szerző ne essék abba a tévedésbe, mintha egy bizonyos iskola formuláinak pedáns használata egyuttal filozófiai megalapozást is jelentene.¹ Ha ezt ma nem valljuk is ilyen szigorúan, bizonyos óvatosságra szükség van: a mellett, hogy Hegel filozófiájának nagy hatását elismerjük a XIX. század irodalomtörténetére, így Erdélyire vonatkozóan is, épen az elmélet és gyakorlat viszonyának vizsgálatánál figyelembe kell vennünk, hogy a hegeli terminologia bizonyos stílushangulattal jár, s e mögött a Hegelt szuggeráló stílushangulat mögött nem egyszer az irodalomtörténet racionalisztikus és romantikus hagyományai húzódnak meg. Annál inkább óvatosan kell bánnunk az elmélet és alkalmazás külön útjainak felelgetésekor, mert nem szabad megfélekednünk arról, hogy a kritikus és az irodalomtörténetíró elsősorban írói egyéniségekkel állt szemben, ezeknek az egyéniségeknek művészi titkait feszegette. Már pedig Hegel erre a kérdésre nem adott választ: az emberiség korszakaival foglalkozott s azt kutatta, hogy a nagy gondolatrendszerekből miként formálódott az egyes koroknak megfelelő sajátos izlésforma. Az egyes ember művészi ideáival nem törődött.² Az egykorú irodalomtörténet módszerének válsága épen itt jelentkezett: amint ábrázolás közben szükségszerűen az egyénhez ért, cserbenhagyta mestere útmutatása, s a szel-

¹ *Philosophie der Literaturwissenschaft*. Herausg. von Emil Ermatinger. Berlin, 1930. Frantz Schultz: *Die philosophisch-weltanschauliche Entwicklung der literarhistorischen Methode*. 18. l.

² Walter Frost: *Hegels Ästhetik. Die bedeutendste Kunstphilosophie der neueren Zeit in ihrer Beziehung zum modernen Menschen*. München, 1928. 10. l.

lemi fejlődés elvének következetes alkalmazása elsikkadt; kritikai szemlélődés, eszmetörténet nélküli tartalmi elemzés, hagyományok-megszabta költőportré váltakozott nagy távlatokba bepillantást engedő szellemtörténeti ábrázolásokkal. Ezeket kell figyelembe vennünk Erdélyi elméletének és gyakorlatának, illetőleg a kettő viszonyának vizsgálata közben, különben a hegeli dialektika minden hátrányáért egyedül őt vonnánk felelősségre.

3. Említettük, hogy a hatvanas évek ismét változást hoztak Erdélyi szellemi fejlődésében, s irodalomszemléletének tárgyi eredményei nagyjából fiatalkori felfogásával tartják a rokonságot. Erdélyinek ez a harmadik arca néhány vonással még bővíthető.

Az ötvenes évek mindent elöntő hegeli élményének frissesége a hatvanas években eltűnt, s nála is megfigyelhető az a folyamat, amely német kortársainak mindegyikében végbe ment: el Hegeltől, el a költői vagy filozófiai spekuláció «kődös» alkonyától, visszatérni a valóság talajára a transzcendentális távlatokat felcserélni az egyén lelkéből kiinduló lélektani magyarázatokkal, az idealizmus lendületét és fárasztó általánosításait megpihentetni a műhöz és a műélvezőhöz kapcsolódó kismesteri elemzésben. A metafizika helyét Európa-szerte elfoglalja a psychologismus, az idealizmus tüntével közeledik a hódító pozitivizmus. Nagyjából ezt az utat járta végig a hegeli iskola valamennyi tagja: a filozófiát maguk mögött hagyva, vagy a filologia vagy a psychologismus felé indultak. Rosenkranz Károly, Hettner Hermann, Springer Antal pályaképe csaknem teljesen megegyezik egymással.¹

A metafizikából a lélektan felé haladó irányt, amely a művészetet mint az egyén személyes ügyét fogja fel, Max Wundt biedermeier jelenségnek tartja.² A magyar viszonyokat tekintve ne menjünk el ennyire s Erdélyi fordulásával kapcsolatban csak annyit szögezzünk le, hogy a lélektani iránytalan megfelelel a biedermeier szellemnek, de a nemzeti klasszicizmus elveinek szinte végső megfogalmazásakor, magyar földön nem biedermeier jelenség ez a fordulat, hanem a nemzeti izlés egészségösztönének feltörése, személyi vonatkozásaiban pedig a hegeli dialektika megúnt jármának lerázása. Nem kellett hozzá német példák, hogy Erdélyi ideáljai kissé megfakuljanak; a hazai és a külföldi tudományosságban lecsapódó anti-idealisztikus irányzatok úgyszólván a «levegőben» voltak, s Erdélyi szinte belélegezhette őket.

¹ Rothacker i. m. 128., 146—147. l.

² Max Wundt: *Die Philosophie in der Zeit des Biedermeiers*. Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte, 1935. 142—143. l.

A lélektani szempont különben sem volt idegen számára, hiszen minden sor írásában a magyar nép lelkét szerette volna «kitudni», a népi ízlés felé fordulása is ezt a magasabb célt szolgálta: dalban, közmondásban, nyelvben megismerni a népünk lelkében álmódó szépet, jót, alkotásra váró nemes anyagot, s ezt a rejtőzködő kincset a nemzet javára kiemelni sok évszázados mozdulatlanságából. A hatvanas években a forduló idő érkezett el Erdélyihez, nem pedig «idegen hatások» új vonatókötelen mozdult ki régi állaspontjából. Maga mögött hagyva Hegelt, tapasztalta, hogy az idő ismét egyénisége belső erőinek irányvonalában dolgozik, s a népi kutatásokban átélt lélektani szemléletét átvitte más területekre is. Az ötvenes években Czuczort filozofiai irányú nyelvszemléletéért dicséri, a hatvanasokban Brassait már érezhetően kárhóztatja, amiért a nyelvet nem lélektani szempontból vizsgálja: «Nyelvészetben ő (Brassai) szintén rendesen félre fog. A nyelvet egészen *kiveszi a lélektan köréből*, s a physiologiába teszi át, mintha magrul kelne, mint a tők, vagy tojásból, mint a szajkó.»¹ A nyelvtörténetben már ellene van a szélsőséges bölcsészeti és történeti iránynak. Amit régebben nem tett volna meg, most Heine szavait idézi: «Hüte dich vor jenem König in Thule, Vor der ganzen historischen Schule.» De ha a gúny kissé túlzó csipkelődésétől eltekintünk is, néhány mondattal később komolyan elmarasztalja a filozofiai szemléletet: «A bölcsészet pedig miért keresi a történelemben, a mi magában mint lélektani őstény megtalálható? E habozásnak köszönhető ama sok gyermeki játék, mely a nyelvtudomány örve alatt szeszélyig fokozva üzetett s üzetik még ma is.»² Goethe világirodalomfogalmát most épen egyetemes, általánosító, a nemzeti vonásokat kilúgozó jellege miatt bírálja, mert Goethe szerint a tudomány és a művészetek «a konkrét állapotok szóbahozása nélkül csupán műbölcsészeti magas célból tárgyalatnak.» Igaz, így eljutunk a műveltség Hercules-oszlopaihoz, amelyeken túl nincs tovább. «Mégis ez a fogalom gyöngé oldala, mert egyhangúságra, modorra viheti a szellemet s ellene van a népek egyéniségének, mi az irodalmak fő-fő szépsége.» Ezekben a mondatokban nem is a «nemzeti különösség» gondolata feltűnő — a negyvenes években is hallottuk már ezt! — hanem a filozofiai szempont érezhető lekicsinylése, a «csupán műbölcsészeti cél» peioratív hangulatú kifejezése és a «konkrét állapotok» ábrázolására való utalásnak a tapasztalatot idéző vallomása. A messze multba tűnt filozofiai szemléletet a világirodalom meghatározásánál is a győztes psychologismus szorítja

¹ Levele Szemere Miklóshoz, 1862. jan. 6.

² *Egyetemes irodalomtörténet*, 33. l.

ki: «A világirodalom az emberiség *lélektanát* rajzolja elénk nagyobb kiemelkedő vonásaiban, a nyelvek által, melyeken szól és a nemzetek szerint, melyek írják.»¹

Tagadhatatlan, hogy Erdélyi, a fenti idézet kifejezésével élve, a mindenkori «konkrét állapotok» iránt több érdeklődést tanúsított, mint kortársainak nagy része. A negyvenes és a hatvanas évek valóságstiszteletének elvi alapjait már áttekintettük, s most csak azt idézzük emlékezetünkbe, hogy ennek a hajlamának gyakorlati eredményei is voltak: népköltészeti gyűjtemények, közmondásokat tartalmazó kötete, sőt még az ötvenes éveknek a tapasztalástól előforduló filozofiatörténeti publikációi is gyakorlati bizonyítékai gazdagon árnyalt egyénisége «pozitivistá» hajlamainak. Berzsenyi-bírálatában már 1847-ben megszabja a *tudományos* apparátussal készülő kiadás feltételeit, jóval megelőzve a filologizmus ilyenmő célkitűzéseit: Berzsenyi örökösei «adják vagy adassák ki atyjok minden munkáit újra, de hiven, minden változtatás nélkül, az utolsó kiadások vagy kétségbe nem vehető kéziratok segédével; a variánsok, egy elfogulatlanul irandó életrajz s a szükséges magyarázatok egészítsék ki azt.»² Midőn 1857-ben megindulnak szerkesztésében a Sárospataki Füzetek, adatközlő tevékenysége túllép a kötelesség-hozta feladaton s különösen a hatvanas évek közepe táján egészen nagyarányúvá fejlődik. Az egyháztörténeti és irodalomtörténeti adatokat emelkedett szellemű filologizmusának elvi alapjaira helyezkedve bocsátja közre, itt is tudatosítva a talán feleslegesnek látszó munka magasabb szempontú összefüggéseit: «Közöljük a jóslatot, mint a „separatum votum” itt nevezve van, nem egyéb, mint eszmetörténeti érdekből, hogy lássék, minő gondolatok is foglalkoztatták egykor a megyei élet embereit.»³ A közelgő pozitívizmus tudományformáját is átélte már a hatvanas években s midőn a Sárospataki Füzetek helyzetét, célját, törekvéseit vázolja, arra az eredményre jut, hogy ezt a tudományos folyóiratot bármi áron, de meg kell védeni, fenn kell tartani, «szaktudományosság nem lévén várható különben.»⁴ Folyton az új felé forduló, örökké mozgásban élő szelleme a romantikától eljutott a pozitivistá «szaktudományosság» korszerűségének felismeréséig, s midőn alkotó erejének teljességében meghalt, a magyar irodalomtörténet épen azt a szellemét vesztette el benne, akinek sokrétű és érzékenyen hangolt egyéniségére a pozitívizmus kezdő éveiben a jövő fejlődést megszabó szerep-várt volna.

¹ U. o. 9. l.

² Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847. II. 343. l.

³ Sárospataki Füzetek, 1864. I. k. 161. l.

⁴ U. o. 671. l.

4. A nemzeti klasszicizmus egyik jelentős alkotása a magyar essay kialakítása.¹ Kölcsey után egész nemzedék jött, amely magyarságának és európaiságának, költői tehetségének és tudományos felkészültségének szintéziseként a tanulmányt művelte, sőt nem egyszer ebben a műfajban egyenrangút vagy jobbat alkotott, mint a költészetben. Gyulai, Kemény, Arany, Szalay, Csengery, Greguss, Salamon mellett Erdélyi az elsők között is az élen van, s nem esünk túlzásba, ha sokoldalú munkásságának ezt a területét emeljük ki népköltészetre vonatkozó gyűjtői tevékenysége mellett lehangsúlyozottabban. Idézett dolgozatai — épen a legfontosabbak — valamennyien tanulmányok, s kritikái is kevés kivétellel tanulmányokká tágulnak és emelkednek.

Nagy vonásaiban rá is vonatkoznak a nemzeti klasszicizmus essayismusának jellemző tulajdonságai. Már az egyéniségben gyökerező magatartás is közös: költő és tudós egyszerre, mint nagynevű társai; neki is célja a tanulmányt a nemzeti önismeret műfajává fejleszteni, nemes értelemben vett kritikai szellem hatja át; az irodalmat a nemzeti erők legfontosabbikának véli s a tanulmányt ennek a méltóságnak hordozójává avatja. Tudósságát a nemzeti gondolat mélységes átélése határozza meg, a nélkül, hogy a tanulmányt csupán eszköznek tekintené egy, a tudományon kívül eső szolgálat érdekében. Az egyensúly és mérték eme klasszikus vonásait a faji erők és az európai műveltség-hagyomány összefoglalása egészíti ki, formai oldalon pedig bizonyos emelkedett stílus, amely megfelel a költő-tudós életformának s az essay tudomány és művészet között lebegő határhelyzetének.

Eme közös általánosságok megállapítása után rá kell mutatnunk azokra a színező vonásokra, amelyek Erdélyit szinte valamennyi társával szemben elkülönítően jellemezték s számára a tanulmány körén belül külön helyet biztosítottak.

Ezek között az első s talán legfeltűnőbb a tanulmányait átható filozofiai elem, amely — az egy Gregusst kivéve — valamennyiükkel szembeállítja. Túlon túl ismeretes a magyarság spekuláció-ellenes, filozofia-ellenes magatartása, amely a túlzott elméleti műveltséget konkrét világszemléletének ellenőrzése alapján visszautasítja. Ha a maga merevségében nem áll is meg ez a tétel — épen Erdélyi tiltakozott ellene a magyar filozofia történetének bemutatása útján — annyi mindenesetre tény, hogy a filozofiai műveltséget szívesebben helyettesítette költői, politikai és jogi természetű művelődéssel, egyszóval

¹ A nemzeti klasszicizmus essay-irodalmát Thienemann Tivadar jellemezte röviden, de termékeny szempontokkal *A magyar történetírás új utjai* ban, továbbá Keresztúry Dezső *A nemzeti klasszicizmus essay-irodalma c. dolgozatában*.

érzelmi eredetű műveltséggel, megjegyyezve, hogy a Habsburg-házzal szemben folytatott közjogi harcaiban híressé vált jogi műveltségének szintén érzelmi háttere volt. Értelmi ereje minden időben feltűnő lévén (innen racionalizmusának és kétségtelen realizmusának mértéken felüli hangoztatása a kutatók részéről), bizonyos «praktikus» filozofia állandóan jellemezte, s ez irodalmában is csaknem folytonosan megnyilatkozott, ha másként nem, mint szintén közmondásszerűvé vált «életbölcesség». A nemzeti klasszicizmus írói sem voltak kivételek e «filozofiantes» magatartás alól, helyesebben a magyar hagyományokhoz híven, Thienemann megállapítása szerint, Gyulaiék és Keményék a «költészet karjain» fogadták be a filozofiát,¹ s az eme érzelmi fogantatás miatt nem vált rendszerre, irányító és alakító erővé, elméleti művelődéssé. Közülük Erdélyi volt az, aki hajlamainál és körülményeinél fogva «hivatásos» filozofussá fejlődött; nála nem érzelmi úton szívódott fel az abban a korban otthonos filozofiai műveltség, hanem értelmi képességeinek és akaratanak munkája által. S filozofiája nem csupán műveltség volt, hanem szaktudomány is, volt módszere, volt rendszere: a nemzeti klasszicizmus költő-tudós, nemzedékében egyedül állt, mindenki mástól különbözően. Bár az egész essayíró nemzedéket jellemző esztéticizmust ő sem kerülhette el, filozofiájának fejlődési-elve és szellemtörténeti módszere következtében mindenesetre a legmesszebbre került tőle s a nemzeti klasszicizmus essayizmusán belül Gyulai szélsőséges esztéticizmusával szemben ő áll a sor másik szélén, mint kiegészítő és ellensúlyozó erő.

A társaitól elválasztó másik különbség abban van, hogy a költő-tudós érzelmi eredetű essayismusa benne alakul át legkönnyebben és leggyorsabban szakérdeklődéssé s ennek nyomán nem egyszer *szaktudománnyá*. A jelek szerint ez egyéniségében adott lehetőség volt. Még messze a szaktudományos specializálódás korától és szellemétől, népi érdeklődése a negyvenes években a népköltészet és a népi gyűjtés máig is nagyhatású szakértőjévé teszi. Midőn elfoglalja a sárospataki filozofiai tan széket, Hegel nyomán nemcsak a filozofiára «specializálja» magát, hanem fáradhatatlan kutató munkával, jelentékeny filológiai apparátussal feldolgozza a magyar filozofia történetét, mindmáig legrészletesebb feldolgozását adva ennek a kérdésnek. S midőn Patakon általános irodalomtörténetet ad elő, a munka sodrában ismét szakemberévé válik egy más területnek s 1868-ban kiadja több kötetre tervezett *Egyetemes irodalomtörténetének* első részét, európai színvonalú tudományos feldolgozását az ókori népek irodalmának. Rámutattunk már azokra a nyomokra,

¹ Thienemann i. m. 62. l.

amelyek arra vallanak, hogy a hatvanas években elvileg és módszerileg is tudatosítani kezdi a közlegő szaktudományos érdeklődésnek és filologizmusnak a hódítását. Ez annál feltűnőbb, mert a nemzeti klasszicizmus essayismusát képviselő Gyulai nemcsak a hatvanas években, de a szaktudományos specializálódással járó pozitívizmus századvégi kifejlődése idején sem szakadt el a klasszikus essay-ideáltól, a költészetnek és tudósságnak nemesveretű egységétől, amelyet Erdélyi nem egyszer meg akart bontani, szinte előre sejtve a fejlődés későbbi irányát. Érdekesen világít rá erre a kétféle lehetőségre a két folyóirat-típus: a Csengery—Gyulai-féle Budapesti Szemle és az Erdélyi-szerkesztette Sárospataki Füzetek; míg a Budapesti Szemle a nemzeti klasszicizmus essayismusának volt nagyhatalú közvetítője a művelt magyar közönség felé, a szintén 1857-ben megindult Sárospataki Füzetek szaklap volt, egyházi és egyháztörténeti szakkérdések iránt érdeklődő, zártkörű szakközönség számára, megvalósítva a pozitívizmusnak jóval későbbi folyóirat-ideálját: messze kerülve a klasszikus essayismustól, szaktanulmányokat közöl és nagy adattári rovatot nyit. Ennek a szakfolyóiratnak célkitűzéseit és gyakorlatát természetesen nem szabad mindentűl a szerkesztő Erdélyi nevéhez fűzni, hiszen nagyrészt egyházi hatóságainak elképzeléseit valósította meg, mégis több mint szimbolum a két magatartás szembeállítását a két folyóiraton keresztül, hiszen annyi kétségtelen, hogy a Sárospataki Füzetek szaktudományos érdeklődése és gyakorlata erős hatást gyakorolhatott magára a szerkesztő Erdélyire is.

A nemzeti klasszicizmus essayismusának Gyulaiban és Erdélyiben kifejezésre jutó két formája elvileg is tudatossá vált, s Erdélyi megvilágításában élesen felrajzolódik az esztéticizmus és a «tudományosság» ellentéte. Fény derül a kétféle magatartás gyökerére is: az esztéticizmus és a szépirodalmiság egységében felfedezett essay-ideál a tudomány-eszménnyel, az érzelmi eredetű és típusú Gyulai-féle essay az Erdélyi-képviselte tudományos módszerrel áll szemben. Röviden: a szépirodalommal rokonságot tartó esztétizáló essay, Gyulai essay-je, Erdélyi ábrázolása szerint érzelmi telítettségének megfelelően szónokivá válik, a rétor zengése elhallgattatja a tudóst: «Midőn a tudományban az aesthetikát védi — írja Gyulaihoz — bármennyire irodalmi is, amit mond és amint mondja, még sem tudományos... Értekezése ragaszkodás inkább az elmélethez, mint elmélet; az *érzés*, az *imaginatio* nyelve inkább, mint az *elemző*, irányadó gondolkodásé. Megbocsát ön, ha mindezeket összevetve... nem ok nélkül vádolom önt rhetorikával.»¹

¹ *Én, a forma és a próza (Gyulai Pálnak)*. Pesti Napló, 1858. jan. 31. sz.

Erdélyinek ezek a szavai már válaszképen hangzottak el Gyulainak arra a vádjára, amely mindennél jobban rávilágít Gyulai tudomány-fogalmának szépirodalmi eredetére: «Minő formákról beszélek én? — kérdezi Gyulai. A tudomány, különösen a kritika irodalmi formáiról... Én nem azért kezdtem polemiát, mert ön a költészetben sürgeti a formát, hanem azért, hogy amidőn megrója a kritikai formák elferdülését, a *forma jogairól a tudományban* hallgat.»¹ Most nem az a fontos, hogy a nyilatkozók teljes joggal tulajdonították-e egymás szavainak azt a jelentést, amelyet kiolvasni véltek belőlük, hanem az, hogy épen egymással szemben körvonalazták felfogásukat tanulmányról és tudományról, világosan látva az eredet és a szemlélet ellentétességét. Ez a ritka éleslátással és tudatossággal folytatott vita nemcsak a nemzeti klasszicizmus essayismusának két pólusát leplezi le a szereplők vallomásában, hanem rámutat Erdélyi és Gyulai lelki alkatának, magatartásának, művelődési és izlésbeli eszményeinek finom különbségeire s a nemzeti klasszicizmus egységén belül a színek és változatok gazdagságára.

V. Művelődési eszmények.

1. Greguss Ágost nagyon találóan mondotta Erdélyiről, hogy élete nem mutatkozik oly símának, oly egyöntetűnek, hogy egyszerre ki lehetne mondani hivatását, vezéreszméjét.² De túl az irodalomszemlélet elvi és tárgyi eredményein, túl módszeren, rendszeren és műfajon: hova torkollik ez a sok részlet, milyen művelődési eszmények húzódnak meg az adatok mögött, munkásságának küldetését — ha tud ilyenről — miben látja? Egyetlen gondolat szolgálatában áll-e, vagy új felismerések más «vezéreszmét» hoznak magukkal?

A negyvenes évek Erdélyinek a műveltségről alkotott fogalmában nem hoznak semmi újat, ami a szinte kötelező magyar hagyománytól eltért volna. Eszménye — sok bizonyítékot felhozunk erre — az érzelmi eredetű költői ihletből származó művelődési-eszmény, amely Szerb Antal szerint praeromantikus eredetű s hatásában nemcsak az egész századra terjed ki, hanem ma is érezhető:

«Magyar kultúra alatt ma is a magyar történelemből és a magyar népiségből táplálkozó autonom kultúrát értünk, melynek legfőbb vonása erős nacionalizmusán kívül a nyelvi inspiráció centrális szerepe: kultúránk mindmáig költői értékeken felépülő kultúra...; ha a magyar kultúra kincseiről beszélünk, nagy költőink jutnak eszünkbe, akik a praeromantikus háromság: múlt, népiség és inspiráció értékeit valósították meg.»³

¹ *Válasz (Erdélyi Jánosnak)*, Pesti Napló, 1857. júl. 20. sz.

² *Erdélyi Jánosról. Tanulmányai*, 1872. I. k. 120. l.

³ *Magyar praeromantika*, 1929. 69. l.

Filozofiai műveltsége egyelőre csak színezte ezt a szép-irodalmi fogantatású magyar műveltség-ideált, de eszébe sem jutott kételkedni benne, vagy újat állítani helyébe. Sőt tudatosan rábízta magát a hagyomány sodrára, s az érzelem irányító kezére: «Fejet hajtok én az igazságnak, ha szigorú is, de ne feledjük, hogy az ész igazságai mellett van egy más is, a szívé.» Aki a szívet emlegeti, annak az édes otthon melege a fontos, nem a kerítésen túl kezdődő nagyvilág csillogása, hiába tud magasabb célú eszményekről, ezeket a hagyományos hazai műveltség elfogult, de védelmező szeretetében elveti: «Csak a nemzeteknek bizonyos magas pontú állása hatalmaz fel szólni cosmopolitismusról, de a mely hazának még, úgy szólván, házi dolgai sincsenek elrendezve, ne ábrándozzék Colchis asszony gyapjáról, ne világszellemről, mely Istennek való.»¹

Ez ellen a magyar műveltség-ideál ellen 1849 után Erdélyi érvelt leghatározottabban, sőt a tagadáson tülemelkedve, igyekezett új fogalmazást adni művelődési törekvéseinknek. Ez a fordulat azért nevezetes, mert a nemzeti klasszicizmuson belül támadt ellenzéke annak az eszménynek, amelyet klasszicizmusunk is ápolt s a hagyományos magyar művelődési eszményeknek ez a megfellebbezése nem idegen származású szaktudós, hanem színmagyar eredetű költő-kritikus részéről történt.

A szélsőséges érzelmi mozzanatok elleni küzdelem — mint köztudomású — az egész nemzeti klasszicizmust jellemezte. Ez önmagában még nem újdonság Erdélyinél sem; mintha Kemény szavai zengenének tovább az ő fogalmazásában: «El kell folyni néhány évnek, hogy mind többen-többen lássuk be a rakoncátlan képzelődés torzulásait. Mostani meggyőződéseink szerint már a képzelődés még nem egyszerű smind alkotó is. Sőt az alkotás mesterségét épen a szabadjára bocsátott képzelődés rúgja szét.»² Íme az élményi alap, a vágyaiban és álmaiban megcsalt költők kiábrándulása! Míg Arany és Kemény a fájdalom felfakadt forrását próbálta csak eltömní, Erdélyi a csalódás minden következményét levonva, az érzelmi erőkre és képzelődésre alapított művelődési-eszmény helyébe az értelmi erőkre felépített filozofiai és tudományos művelődési-ideál szolgálatába szegődött. Ennek az új magatartásnak irodalomszemléletében és módszerében lecsapódó megnyilvánulásait már áttekintettük s most csak utalunk rájuk: a népi ségtől való teljes elfordulás, a népi epigonizmus elleni küzdelem, a gondolati és eszmei gazdagság felbecsülése, a fejlődés-gondolat alkalmazásának követelése, a hagyományos törté-

¹ Regélő Pesti Divatlap. 1843. 49. sz. *Utazások*.

² Arany János (1856.) *Pályák és pálmák*, 377. l.

nelmi szemlélet helyett a szellemtörténeti módszer követelése, a túlzó esztéticizmus elleni erőteljes elvi állásfoglalása mind erre a fordulatra vezethető vissza, amely az érzelemtől az értelem, a költészettől a filozofia és tudomány felé sodorta.

A magyar hagyományokban gyökerező költői-érzelmi világgéppel való szakítás természetesen nemcsak a Világos után megsebzett lélekkel bolyongó magyar visszavágása, hanem filozófiai tanulmányainak s különösképen Hegel bölcséletének útmutatása is. Ami az elsőt illeti, magyarázni sem kell; amit e fordulásban sajátosan Hegel számlájára kell írni, az Hegelnek a művészet és filozofia értékéről és egymáshoz való viszonyáról szóló felfogásában található meg: Hegel szerint a művészet az eszme alacsonyabb fokán áll, mint a tudomány, s csak addig van hivatása, amíg a filozofia kialakulásával «az eszme önmagába tér». Ez értékrendszer szerint a filozofia a legmagasabbrendű szellemi tevékenység.

A történeti és szellemi élmények hatása természetesen csak megfelelően rezonáló egyéniségben válhatott döntő fordulattá. Erdélyi egyénisége kortársai közül legalkalmasabb volt ezeknek a hatásoknak nemcsak befogadására, hanem egész addigi értékrendszerét átalakító továbbadására: határozottan intellektuális típus volt, racionális elme, nála a szellem erejének és méltóságának tudata «nem eltanult vagy lassanként, sok törődés között megszerzett ismeret», hanem egész lényét átható, minden gondolatát és tevékenységét vezető őserő, amely mindig ellenálhatatlanul megnyilatkozik, amikor a művelődés nagy kérdéseiről van szó.»¹

A hazai bölcsészet jelene című, 1857-ben kiadott nagyszabású tanulmányában tesz elsősorban hitet a filozófiai művelődés mellett. Ez a tanulmány tulajdonképen az egyezményes filozofia (Szontagh Gusztáv) praktikus érveinek (életrevalóság, népszerű előadás, nemzetiségi elem) kiméretlen megcáfolása a filozófiai egyetemesség és az európai nézőpontú gondolkodás nevében s egyúttal lelkes hirdetése a filozófiai idealizmus művelődési szerepének. Ebben a tekintetben így látja célját és a helyzetet:

Egész írói pályáján az vezette, hogy legalább egy vonalnyival, de mélyebbé tegye a hazai gondolkodást. Az idők parancsa szerint most következett el a bölcselkedés valódi kurszaka. A régi intézmények romokban hevernek, újakat nem a képzelődés, hanem bölcselkedés és a tudomány teremthetnek. Minden oldalú műveltséget óhajt; elsősorban a filozófiát említi, mert ez független a napi érdekektől, örök és egyetemes eszmények szolgálatában áll. Eleink s még kortársaink is — ha

¹ Bartók György: *Erdélyi János gondolkozása*. Erdélyi Múzeum, 1915. 20. l.

már tudományról van szó — egyedül a történelmet kedvelték s legkevésbé a filozófiát. Pedig ehhez törödni, édesedni kell a lelkeknek s levetközni a balítéleteket, mert különben hagyomány népe leszünk, anyagi és szellemi előhaladás lehetősége nélkül, sajátságaink mindegyre szűkülő talapzatára szorítva Filozofiatörténeti kutatásait is az a meggyőződés vezeti, hogy «nem is lehet szebb, mint fölismerni azon nyomokat, melyeket gondolkozó eleink hagyhattak magok után a bölcsészet országában.» Mint találóan mondja, «prókátornép vagyunk, jogászok, politikusok és alkotmányos-emberek nemzete, tudunk, 'distingválni' tudunk gondolkodni,» de népszerűnek látszó okoskodásunkkal a «fölületesség rózsaleveleire csaljuk az értelmiséget.» Ilyen módon egyoldalú műveltség jött létre, amely a külsőségeknek és a felszínnek nagy fontosságot tulajdonított. Az ilyen népet, amely 800 éve folyton «distingvál», rá kell már szorítani a filozófiára. Ennek a prókátor-műveltségnek lényegbevágó és káros következményei vannak: ilyen a formai nyelvműveltség, a patosz, a túlzó retorika¹ egyfelől, ebből a külső gazdagságból származó gondolati és fogalmi szegénység másfelől.

Mikép annak idején a romantika a népi gondolkodás és a régiség példáival bizonyítgatott a magyar nyelvnek költői célokra való alkalmassága mellett, most az új művelődési-eszmény hirdetésekor Erdélyi úgy vél, hogy ismét a népre és a régiségre kell mutatnia — kiírthatatlan romantikus gesztus! — midőn igazolni akarja nyelvünk rátermettségét a filozófiai kifejezésre. A költői képzelet nyelvi megnyilvánulásai helyett a spekulatív gondolkodási módra valló nyelvi fordulatokat jegyzi fel nagy örömmel, hogy amint nem hiányzott a népi hagyomány és eredet költészetünk felújulásából, ne hiányozzék az a filozófiai műveltség célkitűzésénél sem.

Az új művelődési ideál a partikuláris és nemzeti érdekektől az általános és egyetemes felé halad, a magyar glóbuszból kiindulva Európa felé visz az útja, hirdetve az esetlegességeken, gyakorlati hasznon, szűken értelmezett nemzeti megkötöttségeken felülemelkedő tágabb lélekzetű humanizmust. Amint mondja, soha (?) sem értette meg, miért mondja Kölcsey: «Zrínyi csak egy Magyarorszáért halhatott meg». Ezt talán örömmel hallja a hazafi, de nem az Európában élő művelt magyar. Zrínyi *kötelelességérzetből* halt meg: e nélkül magyar hős nem hal meg szabadon; ez a magasabbrendű fogalom. Örül, sőt el van ragadtatva költészetünk nemzeti lángolásától, ő maga is tett valamit ennek a nemzeti költészetnek az érdekében, de most nem tudja eléggé megköszönni Vörösmartynak, hogy e néhány szót leírta: «minden ember

¹ Ezt a gondolatát nem a fent említett *A hazai bölcsészet jelenéből*, hanem *A bölcsészet Magyarországon* c. művéből vettük (78. l.).

legyen *ember és magyar*». A bölcsészet nevében pedig Eötvösnek érzi magát lekötelezve, hogy a *Karthusiban* egy *gondolatot* kér, amely megtartja a világot.¹ Így lépi át mindenütt filozofiai idealizmusának egész világszemléletét átalakító lendületével az érzelmi fogantatású magyar művelődési-eszmény immár kicsinynek és szűknek érzett határait. Európára és a filozófiára nyílt csodálkozó tekintete már szinte látta az újarcú magyar művelődést; a felhők felé kémlt s így nem vehette észre a magyar valóság útmutatását.

2. Hangsváltás következik a hatvanas években: láttuk már, hogy a Sárospataki Füzetek szerkesztői munkásságának idején essayismusa a szaktudományos álláspont felé közeledik, a feltörő filologizmus pedig az ablak alatt leselkedő pozitívizmusról árulkodik. Ennek megfelelően mint művelődési eszményért a tudományért lelkesedik, s ez a tudomány-fogalom természetesen nem filozófiát vagy filozofiai ízű tanultságot jelent, hanem szakműveltséget. Az arisztokratikus és idealisztikus filozofiai művelődés-eszmény helyet ad egy demokratikus és realiztikus irányú műveltségnek, amelyet a pozitív értelemben felfogott tudomány képvisel és tart fenn. Ez az új eszmény minőségileg mégsem jelent eltérést a filozófiától, mert ez is az emberi értelemre épít s az érzelmi mozzanatokot épügy kikapcsolja tevékenységéből, mint amaz, megalapozásánál és végső eredményeinél pedig egyformán szüksége van a filozófiának mint a «tudományok tudományának» támogatására.

A Sárospataki Füzetek hasábjain mint szerkesztőnek többször kellett céljait olvasói előtt feltárnia. Előszóban, szerkesztői nyilatkozatokban és megjegyzésekben nem egyszer szól a tudományról, mint a művelődés korszerű eszközéről. Legérdekesebb és mindenestre legérettebb áttekintése ezen a téren az 1864-i *Szerkesztői nyilatkozat*. Megállapítja, hogy a szabadságharc elfojtása után az előbbtől lényegesen különböző korszak kezdődött a magyarság életében. Ez a különbség szerinte semmi egyéb, mint annak elismerése, hogy amely intézmény «kivül esik a tudomány mozgalmain, alászáll vagy elenyész, mint életre méltatlan mozzanat.»² Már nincs politikai üldözés: magunktól függ sorsunk javítása; a tudománynak nem kell külső nyomásra beállott reakciónak lennie, hanem magából kiindulnia «s erejét a folytonos hatásban (actio) mutatni meg.»³

A tudomány autonom voltának ilyen határozott megállapítása ismét egy lépés a szellem függetlenségének megvalósítása terén. Míg az 50-es évek filozofiai műveltség-eszménye az előző költői-érzelmi korszak reakciója volt, ez a tudomány-

¹ Ezek az újabb idézetek is *A hazai bölcsészet jelenéből* valók (66. l.)

² Sárospataki Füzetek. *Szerkesztői nyilatkozat*. 1864. I. 96. l.

³ U. o. *Előszó*, 1—3. l.

eszmény már öncélú és független az akció-reakció hullámszó mechanizmusától.

A tudománynak mint művelődési eszménynek társadalmi vonatkozásait is érinti — ellentétben a filozófiai művelődés társadalmilag gyökeretlen szemléletével. De nagyon jellemzően ennek a tudomány-eszménynek a szolgálatát elsősorban osztályművelődéssé szűkíti — aminthogy a szaktudományosság követelése magában rejti azt a hallgatólagos feltevést, hogy a tanári rend lehet ennek a tudományosságnak őrzője és hordozója. «A mi gondolatunk szerint a tudományok ügye nagy részben a tanárok munkásságával együtt jár. Emelkedik és száll alá részvétők szerint. Mert a rendezett életben minden osztálynak megvan a maga tennivalója; a tanárok mulasztásait államférfi, katona vagy pap sohasem pótolhatja.»¹

Ez már az új idők szemlélete, a «rendezett élet» már a modern társadalmat jelenti, ahol minden egyes osztálynak megvan a maga hivatásából és kenyérkeresetéből származó feladata és kötelessége, hogy ezt a részletmunkát elvégezze az egész társadalom javára. Az irodalom és tudomány eddigi nemes dilettantizmusával számol le ezekben a sorokban; a tudomány terjesztése, igaz, nemzeti feladat marad, de ezzel egy osztály, a tanári rend foglalkozik hivatásszerűen. Az élmény szűk térre szorul, közvetítés tárgya lesz, frissességéből, lendületéből veszítve, ismeretté szürkül további útja közben. A romantika és a filozófiai idealizmus arisztokratikus eszménye a polgári gondolatnak adott helyet; a költő-vezér eszmétől a tanári műveltségig megtett út bámulatos bizonyítéka Erdélyi érzékenységének és felvevőképességének.

3. Egy nemzet előtt egy új műveltség méltóságát megcsillogtatni, a költői-érzelmi világkép helyett a filozofia és tudomány műveltség-terjesztő hitelét igazolni: valóban méltó feladat a szellem emberéhez. De túl az önmagában is értékes, elvi jelentőségű állásfoglaláson, felvetődik a *magyar alkalmazás* kérdése: a hagyományos magyar érzelmi-költői műveltséget, amely népi és történeti forrásokból nőtt nagyra s érte az Európára néző, gazdag tehetségű írók életműve kezeskedett, helyettesíthette-e az új műveltség? Mielőtt felelnénk rá (a felelet már most sem lehet kétséges!), azt a feltűnő körülményt jegyezzük fel, hogy Erdélyi egy pillanatra, egy mellékmondatban sem vetette fel a kérdés társadalmi vonatkozásait, nem vizsgálta meg az új eszmény alkalmazhatóságának feltételeit. A dolgok fölött lebegett s nem vette számba társadalmunk hajlamait, műveltségi állapotát, intézményeinket; a szellem realitása volt, de a szellem emberének múlt századi romantikus rajongásával a művelődést időtlen ajándéknak tekintette, ami

¹ U. o. 2. l.

után csak törekedni kell az egyénnek, s az ajándék pünkösdi lángnyelvei a hívőket az új eszmény apostolaivá varázsolják. Nem vette figyelembe, hogy társadalmunk hosszas nevelés után lenne csak alkalmas az általa hirdetett eszmék átélésére, hogy mindenfajta filozofiai és tudományos műveltségnek a történeti hagyományokban kell gyökereznie, hogy minden teljesértékű tudományosságnak már széleskörű műveltségen kell felépülnie. Hiszen még a nemzeti klasszicizmus magasrendű költészetének sem volt az öt megérdemlő közönsége, csak egész kevesekben vált tudatossá művészetének és humanizmusának értékesége: hogyan lett volna tehát közönsége az idegenből hozott filozofiai idealizmusnak és szaktudományosságnak, illetőleg a belőlük sarjadó műveltségnek? Midőn Erdélyi nemes idealizmus a filozofiai művelődés légvárát építgette, ugyanakkor Mocsáry Lajos a társadalom-vizsgáló kérlelhetetlen igazát írja le: «A közép nemesség korántsem oly művelt, mint vagyoni s polgári állása által arra képesítve van. Azonfelül hiányzik azon *humanus hangulat*, azon amalgamizáló erő, mely az általánosan elterjedt műveltségnek kifolyása.»¹

Erdélyi nagyszerű illúziót kergetett; végeredményében — paradox módon — nem racionalista ő, aki a tűnő érzelmek helyére filozofiát akar magyar földre ültetni, hanem örök magyar álmódója egy teljesülhetetlen álomnak. Irrealista, mint annyi igaz magyar író, azzá teszi a *hite*: hogy valóság az, amiről csak — álmodik. Prohászka Lajos dialektusában szólva: ha a magyar költészet elbujdosás a politika realitása elől, Erdélyi hősi kísérlete is hasonló bujdosás. A magyar, ha a szellem bármely tartományjában új ösvényekre tér: inventor absconditus.² Erdélyi sem lehetett kivétel.

HARASZTHY GYULA

¹ Mocsáry Lajos: *A magyar társasélet*. 2. kiad. 1856. 16. l.

² Prohászka Lajos: *A vándor és a bujdosó*, 1936. 100. l.